

OB STOLETNICI »SLOVENSKEGA NARODA«

FRAN VATOVEC

Drugi april 1868 pomeni nedvomno prelomen mejnik v razvoju slovenske časniške publicistike. Ta pomembni dogodek pred 100 leti nas spodbuja k razmišljanju o značilno obarvanem časniku, ki se je pet let pozneje razvil v prvi slovenski dnevnik. Pojav SN pomeni v določenem smislu konec časniških muh enodnevnih, ki so v času pred tem preletavale obzorje slovenskega časništva, časnikarstva ter periodične publicistike sploh. Krepkeje kot nazadnjaško oportunistična časnika, Bleiweisove »Novice« (1843—1902) in cerkvena »Zgodnja Danica« (od 1903 do 1905 Danica), se je pognal čez prag stoletja in je izhajal do 30. aprila 1945. Preživel je 77 let. Botri, ki so ostali ob njegovi zibelki, so varno zasadili in posejali njegovo seme. Prese-neča nas ob tem pomembnem dogodku ustvarjalna volja štajerskega mladoslovenskega kroga.

Ko razmišljamo o ustanovitvi in o razvojni poti SN, stopajo nedvomno v ospredje predvsem naslednji dejavniki: *dvojnost programske osnove SN, njegova rast, kritična presoja, pravična ocena.*

Dvojnost programske osnove. Rojstvo Slovenskega naroda je nedvomno sad zdrave in 1.a prvi pogled tvegane pobude štajerskega mladoslovenskega kroga, požrtvovalnih narodnjakov. Niso bili sanjavi zanesenjaki. Pokazalo se je, da so realisti in da stoje trdno na zemlji. O tem priča njihov prvi korak: zagotovitev potrebnih finančnih sredstev. To se jim je na splošno posrečilo. Naslednji korak: zagotovitev materialne *tehnične* osnove. Tu gre za spoznanje, da je lastna tiskarna najstvarnejše zagotovilo za razvoj in obstanek SN. Pričevanje? Mariborska in ljubljanska Narodna tiskarna. Ni bilo bojazni, da bi kdo odpovedal tiskanje slovenskega časnika, kar se je npr. primerilo ob Einspielerjevem celovškem »Slovincu«.

Manj znano pa je, da so stekle niti idejne priprave *programske* zasnove za mladoslovenski časnik v kulturnem žarišču Slovenije, v Ljubljani. Iz ozadja sije podoba idejnega očeta Frana Levstika. Tu odkrivamo neko *programsko dvojnost*, ki so se v njej razpletali odtenki publicistične ustvarjalnosti. Glede na to lahko razpravljamo o publicističnem programu SN v *teoriji* in *praksi*. Ob osnovni programski dvojnosti razločujemo namreč tisti publicistični program, ki ga je zasnoval in uveljavljal Fran Levstik in tisti oblikovav-

ci ter sooblikovavci, ki so po njem ubirali svoje časnikarske stopinje. Drugi program pa je tisti, ki je bil natisnjen na naslovni strani SN 2. aprila 1868. Ob primerjavi s konservativno togostjo cerkveno-politične »Zgodnje Danice« ter oportunistično obarvanih Bleiweisovih »Novic« lahko izluščimo ob SN značilno težišče na načelno in radikalno narodnostni ter svobodomiselno napredni časniški izpovednosti. Ob oblikovanju časniškega programa so se utrnile tri programske enačice: F. Levstikova, J. Sernčeva in J. Pajkova.

O F. Levstikovem publicističnem programu sodi Ivan Prijatelj, da gre tu za ustanovno pismo SN, kakor ga je listu, prvotno predvidenemu »Slovenskemu jugu«, »lastnoročno napisal eden najgenialnejših mož našega rodu.«¹

Nedvomno pomeni Levstikova programska enačica najrevolucionarnejši publicistični zamah. Levstik obsoja načelo pogubnega omahovanja, ki lovi samo to, kar se v določenem hipu zdi najkoristnejše. Nevarnost, ki je tedaj pretila slovenstvu, vsem avstrijskim Slovanom in tudi Avstriji sami z italijanske (vlaške) in tudi protiavstrijsko usmerjene germanske strani, je spodbudila Levstika, da je svoja razmišljanja zgostil v naslednje publicistične programske poudarke: boj za *narodno samostojnost* — sama »politika narodnosti«, kakor se je »zadnji čas razglašala za slovensko politiko«, je mnogo premalo — popustiti vsako nemoško politiko, ki veruje sladkim besedam, obetajočim »drobtinico samoupravlja za odobravanje naredeb, sovražnih vsem slovanstvu«, ker obojno početje »kamen za kamnom ruje iz trdega zidu poštene opozicije« — le en trden jez je, ki nas utegne ubraniti. Najdemo ga na avstrijskem jugu v *politični solidarnosti z junaškimi brati*, ki so iste matere, istega jezika z nami. S tem je obrazloženo, »zakaj se je Slovenski jug' krstil naš novi časnik, katerega namera bode buditi in širiti misli politične solidarnosti na avstrijskem jugu«, — nismo nasprotni Avstriji, temveč samo nasprotniki tistemu življu v Avstriji, ki je nasproten slovanstvu — Slovenci zahtevamo svojemu jeziku tako veljavo po učilnicah in pisalnicah, kakor jo imajo drugi jeziki, ki jim je dana enakopravnost — zahtevamo politično *svobodo*. Ne prodamo pa svoje narodnosti za sam »kosec dvomnega samoupravlja, za mrvico posameznih svobodnih zakonov, iz katerih je nam

Slovanom že cvetlo toliko muk in bridkih tiskovnih pravd.«

Ta publicistični program »Slovenskega juga« je podpisalo 11. julija 1867 v Ljubljani 11 mladoslovencev in narodnjakov s F. Levstikom na čelu. Levstik ga je poslal 13. decembra 1867 v Maribor. Spravil pa ga je prvi urednik SN Anton Tomšič. Levstikov program so našli med njegovo zapuščino. Prevezel jo je kot Tomšičev naslednik Josip Jurčič, ki ga je izročil F. Levcu. Na svetlo ni prišel nikdar. Toda ravnali so se po njem pogostno posamezni uredniki SN, nosila pa ga je »v bolj ali manj jasnih obzorjih v svojih dušah vsa slovenska inteligenca zadnjih petdesetih let«.²

Anton Tomšič pa se ni mogel odločiti za Levstikovo uporno programsko formulacijo. Rajši se je nagnil k Sernčevi rahljalni programski enačici, ki ni želela povsem odbiti slovenske klerikalne javnosti. Rajši si je želela strpnega sožitja in razumevanja. Glede na to je bil objavljen ta program v dokončnem besedilu na naslovni strani prve številke SN. Povzemamo naslednja publicistična gesla:

— prvo in glavno vodilo je ter ostane *blagostanje in korist narodova* — s tega vidika bo SN »besedoval« za *edino, mogočno in svobodno Avstrijo*. Utemeljitev: propad Avstrije bi namreč lahko prinesel razkosanje slovenskega naroda — poroštvo za obstanek in uspešno razvijanje avstrijske države pa je le v obveljavi federalističnih načel, ki edino dajejo celotni državi, kar je državnega, vsem državnim udom pa, kar je njihovega — SN se bo tedaj poganjal za *zedinjenje vseh Slovencev* v skupno upravno celoto. Le v taki celoti se lahko uveljavi enakopravnost slovensčine v uradu, šoli in javnem življenju — SN zato ni zadovoljen z *dualistično ureditvijo Avstrije*, saj je bila uveljavljena mimo Slovencev — glede *cerkvenega vprašanja* ne bo SN nikdar preziral, kako globoke korenine ima katoliška cerkev v našem narodu. Zato bodo »Slovenskemu Narodu« verske zadeve, dogme in bistvene cerkvene naprave svete, kakor so vsemu narodu. Poganjal pa se bo npr. tudi za to, da se neoskrunjeno ohrani cerkveno premoženje, da se ljudska šola ne loči od cerkve, da se oživlja bolj in bolj javno cerkveno življenje — v mnogojezični Avstriji želimo *mir in sporazumljenje z vsemi avstrijskimi narodi* — opravičene terjatve *slovenskih bratov v Avstriji*, zlasti svojih sosedov Hrvatov in Srbov, bo SN zagovarjal z isto resnobo in živahnostjo, kakor lastne domače — slovenski narod je *koleno velike slovanske družine*. Bolj in bolj naj se širi vez in vza-

jemnost slovenska po poti zamenjave literarnih in sploh kulturnih del med Slovani — v razmerju do drugih držav naj bo vselej izražena skrb za *dobro avstrijsko politiko*, ki utegne koristiti vsej državi in tudi posameznim delom.³

Programski publicistični osnutek Janka Pajka pa je utonil v arhivski pozabi.

Seveda pomeni objavljeni časniški program pred 100 leti le *teoretično* kategorijo. To je povsem jasno. Logika razvojnih presenečenj na splošno marsikaj načelno začrtanega lahko po svoje prekučne. *Praktično* opažamo v primeru SN od časa do časa približevanje Levstikovi ali Sernčevi programski zasnovi. Skozi desetletja bega in plava SN po situacijskih različicah. Programsko bistvo se raztaplja v trenutnih taktičnih publicističnih adaptacijah. Stvarno so pač odločali prožni aktualni razmisleki in sklepi. Terjali so situaciji ustrezno časniško ter časnikarsko obarvanost.

Prav ta dvojna programska osnova (neobjavljena in objavljena) je razgibala *rast* SN. Sprožila pa je tudi živahno *kritično presojo*, kopico kritičnih opazk.

Rast SN je *notranja in zunanja*. V snovnem pogledu je zajel SN v svoji notranji podobi vsa pereča vprašanja tedanjega časa, ki so se zaganjala predvsem v usodo slovenstva, jugoslovanstva in slovanstva. Pri tem so se zatekali osrednji in pomožni oblikovavci notranjega obraza SN k najrazličnejšim zvrstem časnikarskega dela: od uvodnika in glose, do reportaže in feljtona. Imenitne uvodnike so prispevali tedaj zlasti Fran Levstik, Anton Tomšič, Josip Jurčič, Ivan Tavčar, Janko Kersnik, Karel Slanc, Danilo Majaron itd. Posebno privlačnost dajejo stolpcem SN polemični spopadi, ki so jih spretno razvneli virtuozni mojstri tedanje časnikarske misli in besede Fran Levstik, Josip Jurčič, Janko Kersnik ter Karel Slanc in Ivan Tavčar. S svojim odličnim bojnim peresom vzbujajo odpor zoper tujo in mračno miselnost. Sploh so v »Narodovih« podlistkih zastavili svoje pero takratni najiminennejši mladoslovenski ter napredni publicisti in časnikarji. Nekaj časa tudi Ivan Cankar.

Ta notranja rast, ki poganja iz miselnih, publicističnih osnov te programske dvojnosti, sili tudi k napredku *periodičnega zaporedja* in k razmahu *zunanje rasti*.

Napredek periodičnega zaporedja. SN kaže nedvomno pisano razvojno pot. V prvem razvojnem obdobju od 2. aprila 1868 do 31. decembra 1872 je izhajal trikrat tedensko in sicer najprej v Mariboru, nato pa v Ljubljani od 6. oktobra do 31. decembra 1872. V mari-

borskih letih so ga tiskali najprej v tiskarni Edvarda Janežiča, nato pa v lastni mariborski »Narodni tiskarni«. V *drugem razvojnem obdobju* se je razvil v prvi slovenski dnevnik. Tiskali so ga ves čas v lastni »Narodni tiskarni« od 1. januarja 1873 pa do novembra 1943. V letih pred prvo svetovno vojno se je SN tako zasidral v vrstah slovenskega izobraženstva, trgovstva in obrtništva pa tudi podeželskega in mestnega malomeščanstva, da je v času od 1. julija do 31. decembra 1910 izhajal celo v dvojni dnevni izdaji: bil je jutranjik in večernik. V *tretjem razvojnem obdobju* pa je doživljal SN gorje in cenzurno neusmiljenost fašističnih in hitlerjevskih oblastnikov, ki so skrčili njegovo periodično izhajanje od dnevnega na tedensko izhajanje. Kot tednik je prihajal na svetlo od novembra 1943 pa do 30. aprila 1945, ko je omahnil v zaton zgodovine.

Seveda se je prelivala vzporedna razvojna smer SN tudi na področje njegove *razširjenosti* (publicitete). Časniška zasidranost pa ima svoje izhodišče nedvomno v bogato razčlenjeni *dopisniški mreži*. Prav tu ima namreč svoje težišče gibalno notranje sile vsakega časnika. »Narodova« dopisniška mreža je zajela vso Slovenijo. Vzporedno se razrašča tudi število naročnikov. Ob zibelki SN se je zbralo okrog 300 naročnikov. Do kraja 1868 je naraslo na 800, še pred smrtjo prvega urednika Antona Tomšiča pa na 900. Seveda je bilo stanje naročnikov osnova za vzporedno naraščajočo *naklado*.

Prvi publicistični vrh opažamo v triletju 1871-73. Tedaj znaša skupna naklada 531.965 izvodov SN s skupnim obsegom 2,292.440 str. Ta porast osvetljuje okoliščina, da naletimo v tem triletju na periodični prehod SN k *dnevniemu izhajanju*. *Drugi publicitetni vrh* izstopa v triletju 1908-10: 4,846.000 izvodov na 29,008.200 straneh. Pojasnilo: v drugi polovici leta 1910 prihaja SN na svetlo kot jutranjik in večernik. *Tretji vrh* pa zajema čas od 1911 do 1916. V teh šestih letih so natisnili SN v skupni nakladi 11,122.550 izvodov na skupno 90,630.200 straneh. Tu gre za obdobje, ko je nemir časa množil zanimanje za pomembna dogajanja: osvobodilni boji balkanskih narodov, umor avstrijskega prestolonaslednika v Sarajevu, izbruh prve svetovne vojne itd. *Med obema vojnama* 1920-40 izkazuje poprečje naklade SN 11.000 izvodov dnevno. Skupna naklada v tem dvajsetletju se suče okrog 60,000.000 izvodov. Celotno je bilo od 2. aprila pred sto leti pa do konca 1916 ter od 1920 do 1940 natisnjenih skupno okrog 76,530.000 izvodov SN.

Še pomembnejši je razmah glede obsega *strani*. V primerjavi z letom 1868 se je prirastek v obsegu strani vzpel čez 20 let na petkratni, leta 1898 na enajstkratni, pred izbruhom prve svetovne vojne pa celo na 54-kratni obseg časniških strani. Podobno rast razodeva obseg *tiskane površine*. V obdobju 1868—1928 so tiskali SN skupno na tiskani površini 219,169.243 kv. metrov. Če upoštevamo še nadaljnje razvojne možnosti v desetletju 1928-38, bi se lahko dokopali do ugotovitve, da bi s celotno tiskano površino SN lahko prekrili ves laški okraj v obsegu leta 1928. V obdobju 1868—1928 so prejeli naročniki skupno 2000 števil s skupno sto milijoni izvodov na nekaj manj ko 600 milijonih strani. Množično potiskan papir v tem času pa bi lahko zajeli v obseg traku z dolžino 158.437 km.⁴

Kritična presoja. SN je bil tarča ostrih opazk. Krepko zveni še zmerom v naš čas *Cankarjeva* miselna ostrina. Gabi se mu vselej, kadar govori »Narod« o svobodi, saj je »v liberalno napredni meščanski stranki izključena vsaka svoboda, vsaka individualnost. Ta stranka je zapravila polovico narodovega duševnega kapitala. Potisnila je duševni nivo slovenske inteligence pod ničlo. Živi se od zlagano idealnih fraz in podlih dejanj.«⁵ Celo Fran Govekar, ki je bil član uredništva SN, pojasnjuje Cankarju, da je »Govekar pisatelj precej drugačen od Govekarja, urednika buržoazijskega »Naroda«. Nato pristavlja: »Narod ni moj, nego kapitalistično glasilo ljubljanskega filistrstva.«⁶

Ob *praktičnem izvajanju* publicističnega programa SN so npr. v svetlem obdobju Levstikovega »žlahtnega« liberalizma švigale iz njegovih stolpcev iskre žareče Levstikove časnikarske zagnanosti in revolucionarne publicistične izpovednosti. Zaplaval pa je tudi po nepričakovanih strugah, zlasti v obdobju izrazitejšega buržoaznega liberalizma, ki je odbijal idealista Levstika. V razne smeri je rinil: od slogaške pa do kulturnobojne publicistike, od približevanja nemškimi veleposestnikom v kranjskem deželnem zboru pa do ostrih strankarskih polemičnih spopadov. Od ustanovitve liberalno buržoazne Narodno-napredne stranke je razvijal SN svoje publicistične naloge kot ubogljivo strankino glasilo. Ko so leta 1924 prevzeli SN radikalni mladini v staroliberalni stranki pod vodstvom Gregorja Žerjava, je ubiral SN publicistično smer novih lastnikov, najprej v sklopu Lj. Davidovičeve buržoazne unitaristične Jugoslovanske demokratične stranke, nato pa radikalno nacionalistične, centralistične in jugo-

slovenarsko usmerjene Samostojne demokratične stranke, dokler ni v mračnem obdobju kraljeve diktature prešel s svojimi gospodarji na pozicije monopolizirane politične stranke JNS. V Stojadinovičevem in Cvetkovičevem obdobju se je znašel v blagi publicistični opoziciji v okviru skromnih možnosti, ki jih je tedaj dopuščala cenzura.

Zmotno je med drugim stališče SN do *delavskega vprašanja in gibanja*. Navaja npr., da pri nas med Slovenci »malo čutimo, da kako delavsko vprašanje sploh je«. Pojasnjuje, češ da »pri nas nij velikih fabrik in industrijskih podjetij«. Zato pač »ne poznamo in ne vemo, ali se bode kako (delavsko vprašanje — piš. op.) naredilo se«. Navaja, da je »naredilo fijaško« vse, kar so skušali doseči socialni demokrati z društvi in »štrajki«. Omenja krojača Kunca, ki bi »rad upihal ogenj tam, kjer požara ne trebamo« in ki se »neumorno trudi, škodovati onemu društvu, ki nij socialnodemokratsko nego naslonjeno na zdrava načela samopomaganja«.7 Seveda je nadaljnji razvoj povsem prevrgel »Narodove« zmote.

Oddaljevanje od osnovnega časniškega programa pa je lahko v določenem primeru pomenilo tudi korak naprej, čeprav npr. ob nepravilnem pojmovanju *jugoslovanskega nacionalnega vprašanja*. SN priznava sam, da se je moralo njegovo stališče »v političnem oziru v mnogih točkah spremeniti«. To vprašanje osvetljuje npr. v zadnjem letu prve svetovne vojne, ko zatrjuje, da je bilo in tudi ostalo »blagostanje in korist naroda« njegovo prvo in glavno časniško vodilo. Nato opozarja na spoznanje »v toku dolgih petdesetih let, da pod režimom, ki je ves čas vladal v naši državi (Avstro-Ogrski — piš. op.), ne dosežemo ničesar«. Medtem ko se je SN takrat pod Beust-Giskrovim kolom boril za federalistična načela, za spremembo ustave in za »ravnopravnost slovenskega jezika, zahtevamo danes osvoboditev in ujedinjenje vsega ter troednega jugoslovanskega naroda v lastni državi«. To stališče zveni nedvomno prelomno, revolucionarno. Hkrati SN izraža željo »po miru in sporazumljenju z vsemi narodi sploh, kakor smo to zahtevali pred petdesetimi leti«.8

Pravična ocena. Ostrina kritične misli, ki je vdiralala tudi na področje slovenske materinščine v stolpcih SN, pa ne bi smela zagrinjati nedvomno *pozitivnih* publicističnih prvin. Predvsem ne bi smeli prezreti, da je postal SN središče naprednejših prizadevanj, ki so razvnela sicer meščansko obarvano slovensko in jugoslovansko nacionalno misel. Náspe opozarjajo tudi zatrjevanja, da je bil SN skozi

desetletja skoraj edini glasnik tiste slovenske narodne zavesti in volje, ki sta navdihovali geslo zedinjenega slovenstva. Prav tako pa je tudi poudariti s tem v zvezi, da ni bil SN le bojevnik za politično in gospodarsko osamosvojitve Slovencev, temveč tudi za njihovo kulturno hotenje. Ne bi mogli odreči SN publicistične pomembnosti v obdobju slovenskih taborov. SN ohranja in krepi prebujeno slovensko narodno zavest. S tem pripravljata tla za uspehe ob kasnejših volivnih bojih. Nedvomno bojevnik za nacionalne pravice slovenstva, čeprav brez globljih publicističnih posežkov v bistvena in osnovna družbenopolitična vprašanja, ki so žgoče trkala na vrata tedanjega časa.

Posebne pomena pa je bila okoliščina, da je SN prebujal in krepil *slovensko narodno zavest* predvsem v tistem krogu, ki je bil najbolj izpostavljen vplivom prodirajočega avstrijsko nemškega liberalizma. Tu gre za usodo slovenskega *izobraženstva, trgovstva in obrtništva*. Tu je prežala nevarnost. Do leta 1848 je bil položaj Slovencev obupen. Naše plemstvo se je odtujilo narodu. Slovensko meščanstvo in polmeščanstvo je bilo prevzeto tujega duha. Naš mali trgovec in obrtnik sta bila navezana na nemško gospodo in uradništvo. Le malo je bilo slovenskih šol. Po uradih je gospodarila nemščina. Slovenstvo je bilo v upravno-političnem pogledu razpeto med več pokrajinami. Naša mesta in trgi so bili z redkimi izjemami v nemških oziroma nemškutarskih rokah. Meščan je bil razen redke izjeme Nemeč ali nemškutar. Kje naj bi se navzel slovenskega narodnega duha naš uradnik, vzgojen v nemških šolah, trgovec in obrtnik, izučena pri nemškem trgovcu in obrtniku? Vsakdanje novice so črpali iz graških in dunajskih časnikov. Proces ponemčevanja si je uspešno utiral pot.

Ta usodni proces je zavrl in, končno, povsem ustavil »Slovenski narod«. Naš izobraženec, trgovec in obrtnik so našli tukaj svojo pravstveno naslonitev. »Slovenskemu narodu« se je posrečilo odločneje poseči v preporodni boj našega političnega življenja in pritegniti v svoj liberalni krog prav meščanske in malomeščanske sloje po naših mestih, trgih in vaseh. Prav tam je najbolj grozila nevarnost, da bodo obležali pod valjarjem avstrijskega liberalnega, svobodomiselnega nemštva, ki je želelo s schulvereinskimi in südmarmkimi tendencami razgibati germanizacijske tokove do jadranske obale. »Narodova« publicistika pa je preprečila nadaljnje naslanjanje slovenske buržoazije na prodirajoče avstrijsko nemško meščanstvo, kar bi pomenilo njen

nacionalni, politični, gospodarski in kulturni potop v grozeči povodnji germanizacije.

Leta 1868 je namreč *Jurčič* zapisal, da »naša tla niso in nikoli ne damo, da bi bila nemška«. Vrhunec naelektrene napetosti pa je prineslo leto 1871 po nemški zmagi nad Francozi. Tedaj je ugotavljal Valentin *Zarnik*, da so simpatije Slovencev ob strašnem boju odločno na strani Francozov: »Vsakdo namreč lahko bere v nemških časnikih, da je Donava od Eschingena do Črnega morja ein deutscher Strom.«⁹

Podobno ne bi mogli spodbijati okoliščine, da se je SN dosledno ogreval za *jugoslovansko* in *slovansko* misel. Ob osvobodilnih gibanjih in bojih jugoslovanskih narodov, bojujočih se zoper avstrijski in turški imperializem, se je vztrajno zavzemal za njihovo narodno samostojnost in svobodo. Ob rusko-turški vojni leta 1877 pa je SN označeval geslo: »Glasimo se Slovanje! Vara se in moti Magyar ali Nemeč, če misli, da bomo bratu Rusu nesrečo nosili in lastni grob kopali.« Ne bi torej mogli kratiti stremljivih

publicističnih pobud, ki se nanašajo na razglašanje gesel jugoslovanstva in slovanstva, čeprav iz emocionalno sentimentalnih izhodišč ter z zornega kot hrupne, solzave hejslovanščine.

Dokumentarno pričevanje o publicističnem tveganju pa so številne zaporedne zaplembe »Slovenskega naroda«. Samo v zadnjih tridesetih letih prejšnjega stoletja je bil SN 190-krat zaplenjen.¹⁰

OPOMBE

1. I. Prijatelj, Levstikov program »Slovenskega Naroda«, SN 30. marca 1918. — 2. I. Prijatelj, l. c. — 3. Slovenski Narod, 2. aprila 1868. — 4. Slovenski Narod, 16. aprila 1938. — 5. K. Cankar, Iz pisem Ivana Cankarja, Dom in Svet 1920, str. 27. — 6. Fr. Vatovec, Cankarjeva publicistika in Trst, Trst 1966, str. 24. — 7. Slovenski Narod, 18. marca 1874: Naši delavci. — 8. Slovenski Narod, 30. marca 1918. — 9. Slovenski Narod 1938 in 1871. — 10. Slovenski Narod 1938, 1877, 1912 do 1913, in še drugi letniki — J. Vošnjak, Spomini.

